

“СВОЇ” ТА “ЧУЖІ” В СУЧАСНОМУ БАГАТОСКЛАДОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Ручка Анатолій Олександрович (Handle Anatoly Alexandrovich), Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU), i-soc@i-soc.org.ua

Handle Anatoly Alexandrovich. "ITS" and "ALIEN" in the modern multisociety. Individual and Society,

This article is devoted to consideration of identificational distinctions within up-today social world of Ukraine. Under background of empirical data-social groups of “Ours” and “Others” are elucidated. Sociological studies show that at the beginning of XXI century the identificational distinction have still preserved, however. The reduction of contradictions between them became more visible.

Сучасне багатоскладове суспільство відрізняється наявністю в його середовищі багатьох “сегментарних розрізень”. Останні можуть мати територіальну, культурну, релігійну, мовну, етнічну, ідеологічну та іншу природу. Групи населення, які виокремлюються на основі зазначених розрізень, деякі автори називають *сегментами* багатоскладового суспільства (1).

Зрозуміло, що ці суспільні сегменти пов'язані так чи так з відповідними ідентифікаційними процесами, які стосуються усвідомлення і окреслення кордонів “своїх” та “інших” сегментів, проведення розрізень між ними. Ті сегменти, до яких люди відчувають свою належність чи реально належать, визначаються ними як “свої”. У цьому випадку створюються солідарні *інгрупи*, які об'єднують “своїх” членів і репрезентують їх загалом як “ми”. Сегменти, до яких люди не відчувають своєї належності чи реально не належать, визначаються ними як “інші”, “не ми”, “чужі”. Вони складають так звані *аутгрупи*, з якими не ідентифікуються, не підтримують солідарних зв'язків. Коли такі суб'єктивні (позитивні чи негативні) ідентифікації поділяються багатьма людьми ще й тривалий час, то вони перетворюються на об'єктивні чинники суспільного життя, з якими потрібно обов'язково рахуватися.

Свого часу американський соціолог У.Самнер запропонував ввести у науковий обіг наступне типологічне розрізнення: “*ми-група*” (“*we-group*”), “*вони-група*” (“*they-group*”), “*інші-групи*” (“*other-groups*”). “Ми-група” – це така спільнота, до якої я належу як її член або намагаюся стати її членом, це група “своїх”, “близька” для мене. “Вони-група” – це, навпаки, “чужа” для мене спільність, членом котрої я не хочу бути ніколи чи тимчасово. Що ж стосується “інших груп”, то це такі спільноти, до яких я ставлюся ніяк, вони мені байдужі(2).

Якщо скористатися самнерівською типологією, то можна на підставі відповідних емпіричних даних визначити і у нашому сучасному суспільстві певні “ми-групи”, що є “своїми”, “близькими” до його членів. Також можна визначити і “вони-групи”, що є для них “далекими”, “чужими”. У суспільстві існують, мабуть, і такі групи, до яких люди байдужі.

У грудні 1999 р. проводилося – за сприянням соціологічної та маркетингової служби “Соціс” – загальнонаціональне опитування населення України (n=1200), яке дозволило на основі самоідентифікації респондентів визначити серед них “близькі”, “байдужі” та “чужі” суспільні

угруповання.

Під час опитування респондентам пропонувався певний перелік різноманітних суспільних груп і категорій (всього 28 угруповань). Цей перелік складався з урахуванням найважливіших вимірів сучасної диференціації українського суспільства. До уваги бралися, насамперед, такі суспільні угруповання:

- *первинні* (родичі, друзі, сусіди, колеги по роботі);
- *регіональні* (мешканці західних, центральних, східних та південних областей України);
- *галузеві* (працівники фізичної праці, працівники розумової праці, працівники державних підприємств і установ, працівники приватних підприємств і установ);
- *соціоекономічні* (багаті, бідні, підприємці);
- *соціокультурні* (атеїсти, віруючі, представники етнічних меншин, представники сексуальних меншин, представники засобів масової інформації, творча інтелігенція);
- *політико-ідеологічні* (прихильники капіталістичного розвитку країни, прихильники незалежного, самобутнього шляху розвитку країни, прихильники соціалістичного розвитку країни);
- *управлінські* (депутати Верховної Ради, депутати місцевих рад, політики, управлінці).

Завдання, що ставилося перед опитуваними, полягало в тому, щоб оцінити, в якій мірі близькі їм або ж ні зазначені (в дужках) суспільні угруповання. Нижче наведені частки респондентів, які визначили для себе "близьких", "байдужих" і "чужих" серед них. Індекси ідентифікації подаються як середньозважені бали за семибальною шкалою, де "1" означає позицію "дуже близькі", "2" - "досить близькі", "3" - "радіше близькі, ніж ні", "4" - "байдужі", "5" - "радіше чужі, ніж ні", "6" - "досить чужі", "7" - "зовсім чужі".

Наведені дані (табл.1) показують, що серед опитаного населення поширені різні за рівнем і характером ідентифікації щодо існуючих угруповань українського суспільства. *Сильну позитивну ідентифікацію* зафіксовано стосовно *родичів, друзів, сусідів, бідних, колег по роботі, віруючих, працівників фізичної праці*. "Близькими", "своїми" для себе ці угруповання вважають в середньому 82,6% опитуваних. Середній індекс ідентифікації респондентів з ними дорівнює за семибальною шкалою - 2,45. Це означає, що рівень ідентифікації опитаних із зазначеними угрупованнями варіюється в межах від "дуже близьких" до "досить близьких".

Таблиця 1

Ідентифікація опитуваного населення України з певними суспільними угрупованнями, 1999, n= 1200

Суспільні угруповання	Ідентифікація угруповань (%)	Індекс ідентифікації		
		"Байдужі"	"Чужі"	(шкала: 1-7 балів)
Родичі	98	1	1	1,41
Друзі	97	2	1	1,84
Сусіди	91	6	3	2,34
Бідні	82	10	8	2,66
Колеги по роботі	72	19	9	2,92
Віруючі	66	23	11	2,98
Працівники фізичної праці	73	18	9	2,99
Мешканці східних областей України	56	29	15	3,45
Мешканці центральних областей України	55	31	14	3,48
Мешканці південних областей України	53	32	15	3,53
Працівники розумової праці	53	26	21	3,64
Мешканці західних областей України	45	32	23	3,77

Творча інтелігенція (письменники, актори тощо)	45	30	25	3,87
Прихильники незалежного, самобутнього шляху розвитку країни	38	39	23	3,91
Прихильники соціалістичного розвитку країни	31	37	32	4,21
Працівники державних підприємств (установ)	32	36	32	4,23
Представники засобів масової інформації (ТБ, радіо, преса)	31	33	36	4,38
Працівники приватних підприємств (установ)	24	39	37	4,44
Прихильники капіталістичного розвитку країни	24	33	43	4,58
Представники етнічних меншин	14	43	43	4,83
Атеїсти	14	41	45	4,85
Управлінці	11	42	47	4,91
Багаті	12	28	59	5,01
Підприємці, бізнесмени	15	28	57	5,13
Політики	7	33	60	5,34
Депутати місцевих рад (районних, обласних)	8	30	62	5,36
Депутати Верховної Ради	5	29	66	5,56
Представники сексуальних меншин	1	26	73	6,05

Те, що опитуване населення ідентифікується насамперед з первинними угрупованнями суспільства (родичами, друзями, сусідами, колегами по роботі) нікого не дивує. Всюди, у сучасних соціумах, первинні соціальні структури є найбільш близькими для людей. За умов кризи і нестабільності, коли в суспільстві посилюється почуття самотності та незахищеності, значущість первинних угруповань для людей ще більше зростає. Підвищується і довіра до них. Так, наприклад, дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України показують, що за період 1994-2003 рр. рівень довіри до сім'ї та родичів з боку опитуваних підвищився з 86,9% (1994 р.) до 91,7% (2003 р.). Отже, первинні соціальні структури виступають *найсильнішими ідентитетами*, з якими люди ідентифікуються передусім, особливо в кризових суспільствах. Тому сильна позитивна ідентифікація опитуваного населення з найближчими соціальними угрупованнями в соціумі, що перебуває в кризі, є мабуть, цілком природною.

Питання тут виникає щодо інших сильних ідентитетів, а саме щодо бідних, віруючих і працівників фізичної праці. Здається, що сильна позитивна ідентифікація опитуваних з бідними та віруючими є результатом *кризи ідентичностей*, яка почалася ще в часи перебудови колишнього радянського суспільства і посилилася зі створенням незалежної української держави (1991 р.). Її підґрунтя, безперечно, пов'язане з об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільному житті. Так, угруповання бідних стає сильним ідентитетом внаслідок того, що в 90-х роках в українському суспільстві відбулося – під впливом соціально-економічних негараздів – суттєве падіння життєвого рівня населення. Саме в цей період виникає і поширюється масштабне зубожіння людей. Тому не випадково, що вони стали негативніше оцінювати своє матеріальне становище, відносити себе до малозабезпечених, ідентифікувати себе з бідними. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, якщо в 1994 р. до малозабезпечених залічували себе 46,9% опитаних громадян України, то на початку 2000 р. таких стало вже 65%. Якщо в 1992 р. рівень життя своєї сім'ї оцінювали як “значно нижче середнього” та “дещо нижче середнього” разом 46,6% респондентів, то в 2000 р. таких вже було 71,0%. Отже, переважна більшість населення України відчувала себе на зламі часів дійсно бідними. Бідні були “близькими” до 82% опитуваних. Водночас, за відсутності відповідних емпіричних даних, можна зробити припущення, що на початку 90-х років угруповання бідних не мало статусу сильного ідентитету, бо у той час і раніше воно не було таким надмірним, як наприкінці тих самих років. Це означає, що теперішній високий рівень ідентифікації

опитуваного населення з бідними зумовлюється передусім різким *поширенням бідності* в українському соціумі 90-х років ХХ століття.

Щось подібне відбувається і з ідентитетом віруючих. Сильним він стає також у 90-х роках. Це робиться за рахунок *поширення релігійних практик, зростання релігійності* суспільства в цілому. Соціологічні дані Інституту соціології НАНУ свідчать, якщо в 1994 р. належали до різних релігійних конфесій 45,9% опитаних громадян України, то на початку 2000 р. таких було вже 53,3%. Ця обставина призвела, зрозуміло, до посилення ідентитету віруючих, внаслідок чого в соціумі виникла сильна позитивна ідентифікація з ними. У 1999 р. 66% опитуваних висловили своє ставлення стосовно віруючих як до “близьких” собі людей.

Сильна позитивна ідентифікація з працівниками фізичної праці, яка існує зараз в українському суспільстві, пояснюється не тільки тим, що в суспільному виробництві фізична праця посідає ще значне місце за обсягом. Мабуть, ця ідентифікація пов’язується також з *традиційним менталітетом* українців та інших етносів, що мешкають на теренах України, яким саме сумлінна фізична праця завжди вважалася стрижневою цінністю. Так це чи ні, але, наприкінці 90-х років 73% опитуваних вважали працівників фізичної праці в якості “близьких” собі.

У цілому, як бачимо, опитуване населення країни висловлює сильну позитивну ідентифікацію не тільки щодо первинних угруповань суспільства (родичів, друзів, сусідів, колег по роботі), але й до спільноти віруючих і групи працівників фізичної праці.

Крім сильної позитивної ідентифікації дані табл. 1 дають можливість виокремити і *поміркувану позитивну ідентифікацію*. Ця ідентифікація охоплює *мешканців східних, центральних і південних областей України, працівників розумової праці, мешканців західних областей України, творчу інтелігенцію, прихильників незалежного, самобутнього шляху розвитку країни*. “Близькими”, “своїми” до себе ці угруповання вважають в середньому 49,4% опитаних. Середній індекс ідентифікації респондентів з ними дорівнює за семибальною шкалою 3,66.

Як бачимо, опитувані висловлюють поміркувану позитивну ідентифікацію щодо певних регіональних угруповань (мешканців східних, центральних, південних та західних областей України), а також з групами працівників розумової праці й творчої інтелігенції та певною політико-ідеологічною спільнотою (прихильників незалежного, самобутнього шляху розвитку країни).

Водночас емпіричні дані таблиці дозволяють визначити і *поміркувану негативну ідентифікацію*. Вона охоплює *прихильників соціалістичного розвитку країни, працівників державних підприємств і установ, представників засобів масової інформації, працівників приватних підприємств і установ, прихильників капіталістичного розвитку країни, представників етнічних меншин, атеїстів і управлінців*. Ці угруповання “близькими”, “своїми” вважають у середньому 22,6%, а “чужими” – приблизно 39% респондентів. Отже, у випадку негативної ідентифікації частка “чужих” обов’язково переважає частку “близьких”. Середній індекс ідентифікації опитаних щодо зазначених угруповань дорівнює за семибальною шкалою 4,55.

Натомість, *сильну негативну ідентифікацію* опитані висловлюють стосовно *багатих, бізнесменів, політиків, депутатів місцевих рад, депутатів Верховної Ради, представників сексуальних меншин*. Ці угруповання вважають “близькими” собі в середньому лише 8,1%, а чужими – приблизно 61% респондентів. Середній індекс ідентифікації опитаних щодо них становить за семибальною шкалою 6,05, що відповідає позиції “досить чужі”.

Отже, сучасне багатоскладове українське суспільство характеризується не тільки номінальними сегментарними розбіжностями, а і суб’єктивними ідентифікаційними особливостями, пов’язаними з існуванням “своїх” та “чужих” угруповань в суспільстві. Соціологічні дані свідчать, що наприкінці 90-х років минулого століття опитуване населення країни “своїми” вважало насамперед первинні угруповання, а також певні регіональні та галузеві спільноти. Важливою прикметою нашого соціуму була тоді сильна позитивна ідентифікація опитаних з бідними. У якості “чужих” для населення виступали, насамперед, управлінські угруповання, владні структури, політики, а також багаті та бізнесмени. Взагалі це означає, що в сучасному українському соціумі спостерігалось *подвійне розмежування*: перше – поміж бідними та багатими, друге – поміж громадськістю і владою. Це розмежування стає особливо небезпечним, коли громадськість ототожнюється переважно з бідними, а влада – з багатими. Тоді прихована опозиція зазначених угруповань може перетворитися на відкрите *протистояння “ми – вони”* й навіть на відкритий конфлікт між ними. Тому

загострення розмежувань поміж „своїми” та „чужими” не сприяє загальній солідаризації суспільства, воно і надалі може тільки збільшувати соціокультурну дистанцію чи контрастність між ними.

Систематичний соціологічний моніторинг ідентифікаційних процесів дає можливість діагностувати, чи скорочується зазначена дистанція (контрастність) між бідними і багатими, громадськістю і владою, „своїми” і „чужими” в сучасному українському соціумі. На початку ХХІ століття гіпотеза про скорочення соціокультурної дистанційності між зазначеними суспільними угрупованнями отримала певне підґрунтя. Разом з просуванням до стабільної демократії та економічним зростанням соціологи помічали позитивні зміни у повсякденному відчутті людей. Особливо це стало помітнішим після 1998 р. Наприклад, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, якщо в 1998 р. таких, хто визначав економічну ситуацію в Україні як дуже погану, було 45% від усього населення, то в 2003 р. таких стало тільки 22%. З 1998 по 2003 рр. частка людей, які були не задоволені своїм життям загалом, майже удвічі зменшилася (з 36% до 19%). У зв'язку з цим можна припустити, що певне покращення повсякденного відчуття людей відбиватиметься також на їхній „ідентифікаційній свідомості”.

Щоб перевірити це припущення маркетингова фірма Н.О.Гасаненко (Київ) навесні 2003 р. здійснила репрезентативне опитування населення України (n = 1500). Опитуваним був запропонований такий само перелік суспільних угруповань, що і в 1999 р. За такою самою семибальною шкалою респонденти повинні були визначити для себе „близьких”, „байдужих” і „чужих” серед них. Нижче наведені дані (табл. 2), які показують динаміку індексів ідентифікації (у середньозважених балах) опитуваного населення із зазначеними суспільними угрупованнями за період 1999–2003 рр.

Таблиця 2

Динаміка індексів ідентифікації опитуваного населення України з певними суспільними угрупованнями за період 1999–2003 рр.

(середньозважені бали за семибальною шкалою)

Суспільні угруповання	1999	2003
Родичі	1,41	1,32
Друзі	1,84	1,83
Сусіди	2,34	2,17
Бідні	2,66	2,72
Колеги по роботі	2,92	3,37
Віруючі	2,98	2,77
Працівники фізичної праці	2,99	2,77
Мешканці східних областей України	3,45	3,38
Мешканці центральних областей України	3,48	3,52
Мешканці південних областей України	3,53	3,55
Працівники розумової праці	3,64	3,25
Мешканці західних областей України	3,77	3,57
Творча інтелігенція (письменники, актори тощо)	3,87	3,69
Прихильники незалежного, самобутнього розвитку країни	3,91	4,26
Прихильники соціалістичного розвитку країни	4,21	4,21
Працівники державних підприємств (установ)	4,23	3,79
Представники засобів масової інформації (ТБ, радіо, преса)	4,38	4,03
Працівники приватних підприємств (установ)	4,44	3,94
Прихильники капіталістичного розвитку країни	4,58	4,65
Представники етнічних меншин	4,83	4,37
Атеїсти	4,85	4,63

Управлінці	4,91	4,56
Багаті	5,01	4,42
Підприємці, бізнесмени	5,13	4,41
Політики	5,34	4,73
Депутати місцевих рад (районних, обласних)	5,36	4,70
Депутати Верховної Ради	5,56	4,90
Представники сексуальних меншин	6,05	5,31

Як бачимо, в 2003 р. *сильна позитивна ідентифікація* була зафіксована стосовно *родичів, друзів, сусідів, бідних, віруючих і працівників фізичної праці*. “Близькими”, “своїми” собі ці угруповання вважають у середньому 86,3% опитуваних. Середній індекс ідентифікації респондентів з ними становить за семибальною шкалою 2,26. Це означає, що рівень ідентифікації опитуваних із зазначеними угрупованнями варіюється в межах від “дуже близьких” до “досить близьких”. У порівнянні з 1999 р. *сильна позитивна ідентифікація* стосовно вказаних суспільних угруповань у 2003 р. ще більше підсилилась, окрім “колег по роботі”. За результатами опитування 2003 р. індекс ідентифікації респондентів з колегами по роботі суттєво зменшився, внаслідок чого останні перемістилися в зону поміркованої позитивної ідентифікації.

Окрім *колег по роботі* зона *поміркованої позитивної ідентифікації* охоплює також *мешканців східних, центральних і південних областей України, працівників розумової праці, мешканців західних областей України, творчу інтелігенцію*. Замість прихильників незалежного, самобутнього шляху розвитку країни, які, згідно із індексом ідентифікації, перемістилися в зону поміркованої негативної ідентифікації, до цієї зони перемістилися *працівники державних підприємств (установ) і працівники приватних підприємств (установ)*. “Близькими”, “своїми” суспільні угруповання із зони поміркованої позитивної ідентифікації вважають у середньому 56,4% опитуваних. Середній індекс ідентифікації респондентів з ними становить за семибальною шкалою 3,56. Це означає, що дана ідентифікація характеризується позицією “радше близькі, ніж ні”. У порівнянні з 1999 р. поміркована позитивна ідентифікація стосовно зазначених суспільних угруповань, безперечно, зміцнилась.

Щодо *поміркованої негативної ідентифікації*, то в 2003 р. вона охоплює окрім *прихильників незалежного, самобутнього шляху розвитку країни* також *прихильників соціалістичного розвитку країни, представників засобів масової інформації, прихильників капіталістичного розвитку країни, представників етнічних меншин, атеїстів і управлінців*. Із зони сильної негативної ідентифікації в зону поміркованої негативної ідентифікації в 2003 р. перемістилися, згідно зі своїми індексами ідентифікації, *багаті, підприємці (бізнесмени), політики, депутати місцевих рад, депутати Верховної Ради*. Угруповання із зони поміркованої негативної ідентифікації вважають “своїми”, “близькими” у середньому 22,5%, а “чужими” – приблизно 44% респондентів. Отже, у випадку негативної ідентифікації частка “чужих”, як і в 1999 р., переважає частку “своїх”. Середній індекс ідентифікації щодо зазначених угруповань становить за семибальною шкалою 4,49.

Сильну негативну ідентифікацію в 2003 р. опитувані висловили тільки стосовно *представників сексуальних меншин*. Це угруповання вважають “близькими” собі лише 2% респондентів. Індекс ідентифікації опитуваних в цьому випадку становить 5,31, що відповідає шкальній позиції “досить чужі”.

Отже, повторне опитування населення України засвідчило, що такі суспільні угруповання, як *багаті, підприємці (бізнесмени), політики, депутати місцевих рад, депутати Верховної Ради*, які в 1999 р. входили в зону сильної негативної ідентифікації, перемістилися, згідно з індексами ідентифікації респондентів, до зони поміркованої негативної ідентифікації. Це означає, що ідентифікаційна свідомість населення розпочала фіксувати певне скорочення дистанції між “своїми” і “чужими” в сучасному українському соціумі. Й хоча контрастність “своїх” і “чужих” зберігається, вона з покращенням життя (його рівня і якості для всіх) стане, мабуть, більш еластичною, не гострою. А це запорука того, що ідентифікаційні розмежування не перетворяться на джерело радикальних конфліктів у сучасному українському суспільстві.

Література

1. Лейпхарт А.: Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. – М.: Аспект

Пресс, 1997. – С. 38.

2. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002.

Abstract

This article is devoted to consideration of identificational distinctions within up-today social world of Ukraine. Under background of empirical data-social groups of "Ours" and "Others" are elucidated. Sociological studies show that at the beginning of XXI century the identificational distinction have still preserved, however. The reduction of contradictions between them became more visible.

Ручка Анатолій Олександрович

Інститут соціології Національної Академії наук України (НАНУ)

Завідувач відділу соціології культури та масової комунікації

Доктор філософських наук, професор

тел. (д.) 265-60-06; (сл.) 255-60-84

i-soc@i-soc.org.ua 01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12